

MUZIKA ÁSBAPLARINIŇ PAYDA BOLIW TARIYXIY BASQISHLARI

Allanov Ayapbergen Jabbarbergenovich

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

“Muzıkalıq tálım” kafedrası aǵa oqıtıwshısı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15279355>

Anotatsiya. *Bul maqlada muzıka ásbaplarınıń payda bolıw tariyxıy basqıshları, muzıka mádeniyatına tiyisli eń áyyemgi maǵlıwmatlar haqqında sóz etilgen.*

Gilt sózler: *Muzıka, saz-asbap, mádeniyat, kórkem-óner.*

HISTORICAL STAGES OF THE EMERGENCE OF MUSICAL INSTRUMENTS

Abstract. *This article discusses the historical stages of the emergence of musical instruments, the earliest information about musical culture.*

Keywords: *Music, performance of the instrument, culture, art history.*

ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ МУЗЫКАЛЬНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ

Аннотация. *В статье рассматриваются исторические этапы возникновения музыкальных инструментов и самые ранние сведения о музыкальной культуре.*

Ключевые слова: *Музыка, хоровое исполнение, культура, история искусств.*

Orta Aziya aymaǵında bunnan 4-5 miń jıllar burın da adamlar jasaǵanlıǵı haqqında maǵlıwmatlar kóplegen dereklerde keltirilgen. Alǵashqı adamlardıń turmıs tárizi, olardıń mádeniyatı, atap aytqanda, muzıka mádeniyatı tuwrısında jazba derekler derlik joq.

Aymaqta jasaǵan parsı hám massagetlerdiń muzıka mádeniyatı tuwrısındaǵı dáslepki jazba maǵlıwmatlar grek hám Rim tariyxshılarınıń kitaplarında keltirilgen bolıp, bular tiykarlanıp zardóshtiyliktiń múqaddes kitabı - Avesto menen baylanıslı.

Babalarımızdıń muzıka mádeniyatına tiyisli eń áyyemgi maǵlıwmatlar jartaslardaǵı súwretlerde, arxeologiyalıq qazılmalar waqtında tabılǵan buyımlarda, qalaberdi, túrli esteliklerde baspalargá islengen súwret hám miniatyuralarda óz sáwleleniwini tapqan.

Biziń názerimizde muzıka ásbaplarınıń xarakteristikasınıń sózler járdeminde uzatılıwı bir tárepleme oylawdı sáwlelendiriwdi payda etse, olardıń súwret yamasa háykelshe formasındaǵı súwreti onı tolıqtırıwı múmkin.

Sebebi, áyyemgi derekler birinshiden, arab yamasa parsı tilinde jazılğanlıǵı, ekinshiden bul tillerdiń rawajlanıwı nátiyjesinde ayırım eski sóz hám sóz dizbegilerdi zamanagóy tilge awdarma jasawda ushraytuǵın máseleler maǵlıwmatlardıń tolıq jetkeziliwine tosqınlıq etedi.

Súwret bolsa tiyisli ob'ekttiń óz dáwirinde súwretshiniń tárepinen qanday pikirde sáwlelendiriw etilgenligin tolıq uzatıw múmkinshiligine iye. Sol sebepli de keyingi jıllarda arxeologiyalıq ekspediciyalar nátiyjesinde tabılǵan hám tabılıp atırǵan túrli buyımlar hám súwretler babalarımızdıń muzıka mádeniyatı, atap aytqanda, muzıka ásbapları tuwrısındaǵı pikirde sáwlelendiriwimizdi jáne de bayıtpaqta.

Orta Aziya aymaǵında júdá áyyemgi zamanlardan baslanǵan tariyxıy process eramızdan aldınǵı birinshi mın jıllıqtıń yarımınan baslap óz orının basqa turmıs tárizine, yaǵnıy mámleketshiliktiń qalıplesiwine bosatıp berdi. Bunıń nátiyjesinde bul orınlar hám Iran aymaǵında eramızdan aldınǵı IV-III ásirlerden-aq bir mámleket payda boldı. Bul mámleketlerdegi qala mádeniyatı tiykarlanıp otırıqshı hám ónermentshilikke tiykarlarǵan bolıp, xalıqtıń basqa bir bólegi turmıs tárizin saqlap qaldı hám olardıń tiykarǵı iskerligi sharwashılıq menen baylanıslı bolǵanlıǵın tariyxdan bilwmiz. Bul jerde jasaǵan xalıqtıń muzıka mádeniyatı olardıń turmıs tárizi menen tikkeley baylanıslı bolǵanlıǵın tastıyıqlap otırıwdıń hájeti joq.

Eramızdan aldınǵı 330-324 jıllarda Orta Aziyaǵa bastırıp kirgen Aleksandr Makedonskiy bul jerdegi bekkem qorǵanlar kórinisindegi qalalar, qızǵın social hám materiallıq turmıstı kórip hayran bolǵan. Bul aymaqtıń shabiliwi nátiyjesinde tábiyiy ráwishte jergilikli xalıq mádeniyatı hám turmıs tárizi kúta úlken joytıwlarǵa ushıraǵan bolsa da, sol qatarda ellin mádeniyatına tán jańalıqlar da kirip kelip, xalıqtıń social hám materiallıq turmıs tárizin bayıttı. Tariyxshılardıń atap ótiwlerinshe bul (Inwnla óz gárezsizligin saqlap qalǵan Xorezm mádeniyatı óz gárezsizligin joǵaltqan Parfiya hám Baqtriyaga qaraǵanda kemrek ózgerislerdi bastan keshirgen.

Afrosiyob (Samarqand) qarabaxanalarınan tabılǵan miynet quralları, túrli urıs quralları, xojalıq hám kórkem ılaydan islengen ıdıs buyımlar, teńgeler hám basqa buyımlar qatarında tabılǵan ılaydan islengen ıdıs terrakotalar (loydan jasalıp, keyin jalında pısırilgen, arqa tárepi, maydan bólegi bolsa bo'rttırılǵan kórinistegi, boyı hám eni shama menen 9 -10 sm. bolǵan ılaydan islengen ıdıs) de sáwlelendirilgen muzıkashı er adam hám hayallardıń súwretleri sol dáwir muzıka ásbapları haqqında júdá qımbatlı maǵlıwmatlardı beredi. Olardıń shamalıq jası eramızdan aldınǵı III-l ásirlerden aldın ekenligi anıqlanǵan. Afrosiyob terrakotalarida eń kóp súwretlengen muzıkalıq ásbap ud esaplanadı.

Bul bolsa bul ásbaptıń sol dáwirde júdá keń tarqalǵan ardaqlı saz ásbabi ekenliginen dárek beredi. Súwretlerde udtıń úsh hám tórt túrli kóriniste kórsetilgeni baqlanadı.

Terrakotalar jaratılǵan dáwirde keyingi ótken 7-8 ásir dawamında da bul ásbaplardıń kórinisi hám tarlarınıń sanında derlik ózgeris bolmaǵan. Abu Nasr Farabiy tárepinen jaratılǵan “Muzıka haqqında úlken kitap”da da ud ásbabı tap soǵan jaqın súwretlengen. Farabiyden keyin jaratılǵan muzıkalıq qollanbalarda bolsa udtıń tórtinshi tarına qosımsha túrde Farabiy tárepinen besinshi tar kiritilgenligi jáne onıń sazı kvarta aralıǵında sazlıana baslanǵanlıǵı jazılǵan.

T.S.Vizgoniń « Muzikalnie instrumenti Sredney Azii» kitabında keltirilgen dálillerge tayanǵan halda ud asbabınıń haqıyqıy watanı Orta Aziya, atap aytqanda, soǵdlar aymaǵı ekenligin tastıyıqlaw múmkin. Avtordıń maǵlıwmatına qaraǵanda Xorezm, Marv hám Arqa Turkistanda tabılǵan terrakotalarda udsiyaqlı ásbaplardıń ayırım kórinisleriniń saqlanıp qalǵan halda, onıń súwreti na Tigrdagi Selevkiyadaǵı, Gretsiyadaǵı hám de Egipettegi tabılǵan terrakotalarda uchramaydı. Egipettiń áyyemgi muzikataniwshılardıń maǵlıwmatına göre ud Egipet aymaǵına Aziyadan keltirilgen. Qıtayda házirgi kúnge shekem paydalanılıp kiyatırǵan ud siyaqlı ásbap- prima Qıtay tariyxshılarınıń maǵlıqmatna göre Batıs aymaqtan kirip kelgen.

T.S.Vizgoniń “Muzikalnie instrumenti Sredney Azii” kitabında pipanıń Qıtayǵa kirip keliwi (Farmerdiń maǵlıwmatlarına tayanǵan halda) Qıtay imperatori Vu Tiniń turk Malikasına úyleniwi menen baylanıstıradı. Izertlewshi Pikken bolsa udtıń Qıtayǵa kirip keliwi eramızdıń V ástri baslarına tuwrı keliwin aytqan. Házirde tutınıwda bolǵan Qıtay pipasınıń dástesinde ladlar ornatılǵan bolıp, pipanı atqarıw waqtında uslap turıw udni ustawdan parıq etedi. Pipa ádette shep dizede tap girjek siyaqlı tirelip, shep qol menen dástesinen uslap turıladı hám oń qol menen plektr (mizrob) járdeminde dawıs payda etiledi.

Eramızdan aldınǵı birinshi ásirden baslap Qıtaydıń arqa aymaqlarına turkiy qawimler jaylasa baslaǵan hám olar arqalı ud Qıtay aymaǵına kirip kelgen bolıwı itimal. Arqa Turkistannan tabılǵan terrakotalarda da tap Afrosiyob terrakotalarına uqsas ásbaplar, sonıń ishinde udsiyaqlı ásbaplardıń súwreti ushraydı. Bul ásbaplarda da 4 tar bar bolsa da, olardıń dástesi azmaz uzınlaw kóriniste hám ásbap atqarıwshıları retinde bolsa meshinler súwretlengen.

Ud siyaqlı ásbaptıń taǵı bir túri yaponlarda da ushraydı hám ol “biva” dep ataladı. Arqa Indiya aymaǵınan tabılǵan Gandxar releflarida da, Pakistan aymaǵınnan tabılǵan jas hayaldıń háykelshesinde de ud siyaqlı ásbaptıń súwreti ushraydı.

Pakistandaǵı tabılǵan háykelshede bolsa udtıń tari úshew bolıp, onıń kesasi udqa salıstırǵanda ensizrek hám dástesi azmaz uzın kóriniske iye.

Sonın menen birge, ol jaǵdayda uddaǵı siyaqlı dásteniń úsh bólegi (qulaqlar jaylasqan bólek) dın keyin basıp qayırılǵanlıǵı baqlanbaydı. Udtıń Gandxar aymaǵında bunday kóriniste payda bolıwın kushonlardıń Arqa Indiya aymaǵına jılısıwı menen boljaw múmkin.

Afrosiyobdan tabılǵan taǵı bir udsiyaqlı ásbaptıń súwreti avtordıń (T.S.Vizgoniń) itibarın tartǵan. Bul terrakota ud súwreti sáwlelengen basqa terrakotalardan áyyemgilew bolıp, onıń kórinisi júdá anıq top=ılq saqlanaǵam bolsa da, eki tari bar ekenligi hám dástesiniń uzınlıǵınan kelip shıǵıp, bul ásbap kóshpeli xalıqqa tiyisli bolıwı múmkinligi shama etiledi. Bul terrakotaǵa jaqsılaw itibar berilsa, odaǵı súwret uddan kóre (házirge shekem mámleketimizdiń arqa aymaqları - Surxondarya hám Qashqadaryada paydalanilatılatuǵının) dombıraǵa jaqınlıǵın baqlaw múmkin.

Tap sonday kórinistegi súwretler Xorezm aymaǵındaǵı Qoyqirilǵan qorǵaninan tabılǵan háykelshelerde de ushraydı. Bunnan sonı juwmaq qılıw múmkin, otırıqshı xalıq, atap aytqanda onıń bir bólegi bolǵan qala xalqı tárepinen paydalanılǵan ásbaplar kóshpeli xalıqtıń ásbaplarınan jetilissenligi hám odanǵı atqarıwshılar professionallasiwi menen parıqlanǵan. Qala xalqı tárepinen quramalastirilǵan ásbaplar bolsa óz gezeginde kóshpeli xalıqlardıń ásbapların jetilistiriw tiykarında qalıplesken.

Afrosiyob qarabaxanalarında tabılǵan ásbaplar súwreti arasında arfa asbabınıń da óz sáwleleniwın tapqanlıǵı, bul ásbaptıń watanı retinde aldınları Egipet esaplanıp kelinligi, lekin Aldıńǵı Aziyada alıp barılǵan qazılmalar nátiyjesinde Ur dinastiyasınıń birinshi buwını bolǵan Shumer Malikasi xanasinan (eramızdan aldınǵı 3 mın jıl) tabılǵan 11 tarlı elegant bezewli arfaniń tabılıwı onıń tarqalıw aymaǵı (geografiyası) n keńeytiw qatarında tekǵana Egipetke emes bálki Aldıńǵı Aziyaǵa da tiyisli bolıwı múmkinligi usı derekte keltirilgen. Onda jazılıwınsha, múyeshtegi arfa taǵa tárizli arfadan keyin payda bolǵan hám ol Egipetke Aziyadan kelitirilgen. Sol sebepli de onı “Aziya arfasi” dep ataǵan.

VII-VIII ásirler - Feodalizm dáwirinde arablar tárepinen Orta Aziyanıń jawlap aliniwi, islam dininiń kirip keliwi bul jerdegi xalıqlardıń materiallıq turmısına kúshli tásir kórsetdi. Arab xalifalıǵında tiri janzatti súwretlewdiń qadaǵan etiliwi diywaliy súwretlewdiń sonday-aq muzıka ásbapları súwretiniń joq etiliwine alıp keldi. IX ásirdiń ekinshi yarımında Movarounnahr hám Xurasanda xalıq azatlıq gúresiniń kúsheyiwi, jergilikli xalıqlardıń basqınshılardı qattı qarsılıq kórsetiwi hám kóterilisleri nátiyjesinde arab xalifalaǵı húkimranlıǵı awdarılıp, jergilikli Tohiriylar, keyininen Samaniyeler mámleketi qurıldı. Buxara iri materiallıq orayǵa aylandı. Bul dáwirde mádeniyat hám kórkem ónerdiń rawajlanıwı ushın keń sharayat jaratıldı.

Atap aytqanda, on eki maqomniñ dáslepki túbirleri payda boldı. Orta ásir sharayatında muzıkalıq sawatqanlıqtıñ artiwi arnawlı muzıka ustaxanalariniñ payda bolıwına alıp keldi. Bul jerde ustaz-shákirt dástúrlerine tiykar salındı, muzıka ásbapları qalıplesti, ásbaplardıñ jańa úlğilerine jańalıq ashıldı. Folklorist hám maqomshi alım Fayzulla Tóreyevtiñ atap ótiwınshe, «Buxarada jasap dóretiwshilik etken kópshilik shayırlar úlken uqıp iyesi bolıp, olar bir waqtınıñ ózinde de sazende, de qurandı yadğa biletuğın adam hám da muzikataniwshi retinde iskerlik kórsetken. Deylik, Abulabbos Baxıtlı, Abu Abdulloh Rudakiy, Alibek Tanburiy, Tohir Abdutoyibiy, Abu Nasr Mutriblar sol dáwirdiñ ataqlı sazende hám qosıqshısı esaplanıp, olar muzıkalıq dóretpeler dóretiwshilik qılıw menen birge ud, shang, barbat, rud sıyaqlı sazlardı da oylap tapqan». Alım IX ásir diñ ekinshi yarımında muzıka izertlewshileri hám muzıka ásbapları haqqında pikir in dawam ettirip, áyne Abdulloh Ro'dakiy elegant Rud sazınıñ jaratıwshısı ekenligin, Shohrud hám de Musiqor atlı sazlardı Abu Havs Sugdıy oylap tapqanlığın atap ótedi. «Bul ásbaplar ózine tán dawıs tembri hám jağimli shıńğrlawıqqa iye bolğanı sebepli sol dáwirde odan Jaqın Shıǵıs hám Oraylıq Aziya mámleketlerinde jetekshi sazlardan biri retinde keń paydalanılğan».

Abu Nasr Muhammad Al Farabiy (873-950) tekğana ullı filosof alım, orta ásir Shıǵıs muzıka teoriyasınıñ tiykarin salıwshılardıñ biri bolğan, bálki sheber muzıka atqarıwshı retinde de belgili. Ásirese nay, tanbur hám ud muzıka ásbabında namalardı sheber atqarğan. Farabiy ilimiy qaraslarında muzıka ásbaplarınıñ jámiyet turmısındaǵı ornın úyreniwge ayırıqsha áhimiyyet bergen. XX asirde dúnya xalıqları muzıka ásbaplarınıñ universal klassifikaciya sistemasın jaratqan abıraylı ilimpazlar Kurt Zaks hám Erix Xornbostellardıñ pikirine qaraǵanda, muzikataniwshiliq (organologiya) pánine Farabiy tiykar salğan. «Kitabul musiqiy al-kabir» («Muzıka haqqında úlken kitap») de muzikataniwshiliq tariyxında birinshi mártebe muzıka saz ásbaplarınıñ ilimiy klassifikaciyasi haqqında ayılğan. Sonıñ qatarında muzıka ásbaplardıñ jırlaw orni, atqarıw waqıtları haqqında maǵlıwmat berip, «áskeriy júrislerde, oyınlarda, toy-tamashalar hám bázmlerde, ıshqı-muhabbat qosıqların jırlawda shertiletuğın ásbaplar bar», dep jazadı alım. Qollanbanıñ ekinshi bóleginde xalıq ásbapları lyutnya, tanbur, ud, nay, rubob, shang, shohrud, qonun, duwtar hám basqa ásbaplarǵa izbe-iz hám tolıq táriyp beredi. Bul qatarda ud jetekshi orın iyeleydi. Eski muzıkanıñ perde strukturalarınıñ teoriyalıq hám ámeliy tiykarları naǵız ózi ud asbabınıñ dawıs sisteması járdeminde tusintiriledi.

Zamanagóy xalıq muzıka ásbapları qollanıw usılı hám jayına qaray 2 gruppǵa bólinedi.

Bular - professional atqariwshiliqta qollanilatuġın ásbaplar hám folklor ásbapları.

Professional atqariwshiliqta qollanilatuġın ásbaplar óz gezeginde dástúriy hám akademikalıq atqariwshiliqta isletiletuġın ásbaplar túrlerine bólinedi.

REFERENCES

1. Akbarov Il. Musiqa lug'ati T., San'at 1990 yil.
2. Vizgo T. O'rta Osiyo musiqa asboblari. Moskva., 1980 yil.
3. Karomatov F. O'zbek chlg'uchilik musiqasi. Moskva., Muzika 1980yil.
4. Odilov A. O'zbek xalq cholg'u asboblariida ijrochilik tarixi. Toshkent., O'qituvchi 1995 yil.
5. Fitrat A. O'zbek klassik musiqasi va uniń tarixi. Toshkent., Fan., 1993 yil.
6. Petrosyants A.I. Cholg'ushunoslik T., San'at 1990 yil. 7. Talaboev, A., Akbarov, T., & Haydarov, A. The European Journal of Arts, Issue 1/2020.
7. Yunusov, G., Juraev, I., & Ahmedov, R. (2020). A LOOK AT THE REGIONAL SEASONAL FOLKLORE AND THEIR ORIGIN. THE ROLE AND IMPORTANCE OF FOLKLORE IN THE DEVELOPMENT OF DANCE ART. European Journal of Arts, (1), 121-124.